

Jan Jeník: Kapitoly ze života v tropech

Originálně pojatá publikace vydaná při příležitosti vernisáže výstavy fotografií Jana Jeníka v Botanické zahradě Liberec představuje nově upravený soubor článků napsaných pro časopis *Živa* v 70. letech (*Živa*, 1973, 1–6; 1975, 1–3, 5–6; 1976, 1; 1978, 3; 1979, 3), připojen je jeden článek ve spoluautorství s T. Petrem (*Živa* 2002, 5: 213–216). Jan Jeník se tak vrací ke svému tříletému působení na univerzitách v Ghaně a Tanzanii v tropické Africe (1964–67), na což se mnoho let intenzivně připravoval a za „železnou oponou“ po tom tehdy dlouho marně toužil. Příležitost se otevřela až navazováním styků „socialistických“ států s africkými zeměmi, které se tehdy snažily najít vazby i jinde, než jen na bývalé koloniální státy. Na univerzity s anglickým vyučovacím jazykem začali přicházet Češi, Maďaři, Poláci, začaly se množit obchodní mise. Jan Jeník tehdy získal v konkurzu místo hostujícího docenta v Ghaně a pak podobnou pozici profesora v Tanzanii. Byl to nesmírně užitečný pobyt na univerzitách založených podle vzoru univerzit v Británii, převážně s anglickými učiteli udržujícími tradice britského vysokoškolského vzdělávání. A samozřejmě africká příroda!

Jan Jeník cestuje, pozoruje, měří, fotografuje a zaznamenává v paměti nové dojmy. Doufá, že všechno zužitkuje po návratu domů pro vzdělání svých studentů. Krátkou naději v r. 1968 střídá trpké zklamání a vyloučení z Přírodovědecké fakulty UK v Praze při čistkách v r. 1970, kdy musí opustit univerzitu, svou budoucí geobotanickou školu, a styk se studenty je mu zakázán. A tehdy se vrací ke svému inspirativním letům stráveným v Africe, ke zkušenostem, které mu nikdo nemůže vzít, a publikuje postupně výsledky svých vědeckých studií společně s kolegy J. B. Hallem a K. A. Longmanem. Pro studenty a veřejnost píše seriály článků do časopisu *Živa*. Tato série se stala již dávno základní českou psanou učebnicí tropických biotů; knihovna katedry botaniky si nechala pro výpůjčky tyto stránky časopisu separátně svázat. Nyní se tedy toto dílo opět objevilo v graficky perfektní podobě, v nové verzi, s nově vybranými fotografiemi.

Knížka má čtyři části: Tropický deštný les, Obojživelný svět mangrovů, Tropické savany a Život v afrických velehorách. Texty nejsou strohým popisem přírodních jevů. Autor pozoruje propojení nejrůznějších životních forem, utváření těl stromových velikánů a podrostu, nachází příčinné souvislosti, popisuje morfologii kmenů, listů, květů a kořenů a to vše s hlubokým osobním zaujetím a prožitkem. Zdá se, že nalézá inspiraci u starých zakladatelů evropské geobotaniky, jako byl Anton Kerner, jehož knížka *Das Pflanzenleben der Donauländer* dýchá obdivem ke krásám přírody, kterou procházel jako cestovatel

a jako vědec. Stejně tak Jan Jeník. Podrobně ukazuje na členitost tropického lesa a ptá se na příčiny jednotlivých jevů. Zejména ho zaujaly kořenové systémy a jako jeden z prvních kope sondy a snaží se proniknout do spleti života pod zemí. Velkou část textu věnuje živočichům a činnosti lidí, kteří deštný les a savany odnepaměti obývají.

Část o tropickém deštném lese je rozdělena do 6 kapitol. První seznamuje čtenáře se základními znaky tohoto biomu, zejména s jeho geografickou variabilitou a vnitřní strukturou, která souvisí s teplotními, světelnými a vlhkostními poměry v jednotlivých patrech. Tato patra jsou svébytným prostředím pro jednotlivé druhy rostlin – lián, kapradorostů, orchidejí – a živočichů – netopýrů, hmyzu, opic. Další kapitola se věnuje růstovým formám stromů, jejich stářím, utváření korun a kořenových systémů, proslulých dýchacích a opěrných kořenů, morfologii listů a jejich opadu a obměně, tvorbě květů, často na silných kmenech, místo na koncových větvích, jak jsou zvyklí botanici z mírného pásu.

Les nejsou jenom stromy, ale obrovská rozmanitost bylin a lián. Zatímco pozemní byliny vyhledávají proluky a světlejší místa, liány pronikají aktivně do vyšších pater lesa za světlem a vytvářejí mnohdy bizarní kmeny. S tropickým lesem jsou typicky spjaty epifyty neboli „přisedavé rostliny“ – termín, který autor zavedl, ale bohužel se příliš neujal, stejně jako podobný termín navržený již J. S. Preslem. Epifyty využívají nosné stromy pouze jako „obydlí“, nezapouštějí kořeny do pletiv stromu, jsou to rostliny zcela autotrofní a jejich fyziologie je proto zcela specifická. Vystačí s malým množstvím minerálních živin z opadaného detritu okolní vegetace a i s malým množstvím vody. Proto jsou některé stromy pokryty pestrým společenstvem mnoha druhů epifytů. Mezi

nimi se uchytí ale i saprofyti, daleko méně nápadní a závislí většinou na soužití s houbami. I parazity najdeme na větvích stromů a zejména poloparazity z rozšířené čeledi ochmetovitých. K životu rostlin, jejich klíčení, růstu a ročnímu rytmu se autor znovu vrací až v poslední části.

Dvě rozsáhlé kapitoly jsou věnovány živočišné říši a zejména životu lidí v lese, plodinám, které je živí, lékům, které je léčí, nebo jedům používaným k lovu, materiálům umožňujícím po tisíciletí žít v prostředí, které obyvatelé mírného pásu považují za zcela nehostinné.

Obdobným způsobem jako život tropického lesa autor pojednává život v savanách. V 6 kapitolách má své místo geografická členitost, klima, rostlinstvo a zvířena, ale zejména vliv člověka, jehož kolébka od prvních hominidů se nachází právě v afrických tropických savanách, odkud pak různé skupiny migrovaly přes Střední východ do všech kontinentů. Nemá smysl interpretovat obsah statí, ale je třeba upozornit na provázanost textu s ohledem na celý ekosystém včetně lidí a jejich kultur. Jako příklad poslouží výklad o nezbytném působení ohně v savanách, bez něž by koloběh živin nebyl možný.

Pro středoevropské přírodovědce je „obojživelný svět mangrovů“ fantastický a zcela cizí. Pro nás jako suchozemce je fascinující i pravidelný příliv a odliv na pobřeží Severního moře, který obnažuje velké plochy bahňitého přibřeží (německy Watt) s porosty rdestovitě *Zostera marina*. Tyto ekosystémy jsou však nesrovnatelně jednodušší proti obrovské rozmanitosti tropických mangrovů s propletením specializovaných dřevin a jejich kuželovitých dýchacích kořenů. Jejich zónace záleží na výšce dmutí, která se během cyklů měsíční a sluneční přitažlivosti mění. Na této výšce závisí slanost jednotlivých zón a morfologie životních forem a přizpůsobení. Nejdůležitější je přísun kyslíku do pletiv v podstatě anaerobním prostředí mořského bahna. Morfologii, ekologii a fyziologii hlavních dominant mangrovů texty srozumitelně přibližují. V kapitole o východních mangrovech se čtenář dozví i více o živočiších, houbách a jejich funkci v tomto složitém světě.

Závěrečná kapitola zavede do afrických velehor, kde můžeme mluvit o alpském stupni. Tyto hory jsou soustředěny ve východní části tropické Afriky s nejvyšší horou Kilimandžáro, ale vysokohorám je

i Mt. Cameroun v západní Africe. Ve vysokých polohách těchto hor najde evropský botanik některé trávy, které jsou mu známé, jako kostřavy, lipnice, psinečky, ale pozoruhodné formy dřevnatých starčeků a lobelek jsou speciálními životními formami pro extrémní střídání teploty a vlhkosti v tropických velehorách. Na každé izolované hoře jsou poměry poněkud jiné, ale hlavní fytoocenózou jsou porosty se stromovitými starčky. Jde na různých místech o jiné druhy, ale celková fyziognomie je podobná. Půdu většinou pokrývá silná vrstva mechů a jen na některých pohořích jsou trávníky, jaké známe z evropských vysokohorí.

Zvláštní zmínku si zaslouží snímky a grafické přílohy. Fotografie byly pečlivě vybrány z rozsáhlého archivu J. Jeníka díky osobnímu zaujetí Jana Franty a dokládají přesně pozorování autora rozebraná v textu. I kresby a mapky dotvářejí obraz přírody. Mapek by mohlo být o trochu více, třeba celkové rozšíření tropického lesa nebo savan v Africe. I když dnes stačí sáhnout na internet.

Po přečtení tohoto díla si vnímavý čtenář uvědomí, co to znamená pohlížet na přírodu skutečně jako na ekologický systém – ekosystém – v němž se propojují veškeré jeho součásti v jeden celek. A touto součástí jsou nejen klima, půda, rost-

linstvo a živočišstvo, ale i člověk a jeho dovednosti, znalosti a kultura. To je něco, co jsme v Evropě pozapomněli, člověka stavíme k naší velké škodě mimo přírodu.

Knížka je na závěr opatřena seznamem literatury autora a jeho spolupracovníků a rejstříkem. Přečtení publikace vřele doporučuji studentům a všem zájemcům o přírodu a lituji, že byla vydána jen v limitované edici 250 výtisků. Dostupná je pouze v knihkupectvích nakladatelství Academia a v Botanické zahradě v Liberci.

**Sborník článků z časopisu Živa,
vydáno vlastním nákladem,
Praha 2009, 188 str. Cena 254 Kč**